

**ИЛМИЙ НАЗАРИЯЛАР КОНТЕКСТИДА ИНСОН КАМОЛОТИ (фаоллик феномени
мисолида)**

Садриддинов Сухроб Рустамжонович,

Тошкент халқаро молиявий бошқарув ва технологиялар университети
психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент

Фаолликни илмий ўрганиш фалсафа, социология, психология каби фан тармоқлари дорасида тадқиқ этиладиган мавзу саналиб, бу кунга қадар мазкур соҳада бир қатор изланишлар олиб борилганлигига қармасдан, инсон камолоти жараёнини турли деструктив таъсирлардан ҳимояланиш назари асосида мазкур мавзу чуқур ўрганилмаган. Деструктив таъсирлар деганда, инсон ҳаёти ва фаолиятини барқарор ривожланишига ғов бўлувчи террористик ва сепаратстик ҳаракатлар, миллий қадриятларни ўрнига сохта қадриятларни киритиш йўлига ҳаракатларни кузатилиши, оилавий қадриятларга путур етказувчи ижтимоий хулқ намуналарини иделлаштириш, этник ва динлараро низоларни келтириб чиқаришга қаратилган ҳаракатларни тушуниш лозим. Кўриниб турибдики, замонавий деструктив таъсирлар турли кўриниш ва мазмунда намоён бўлиб, инсон камолотини таъминлаш жараёнида ғов солувчи асосий омил саналади. Илмий таълимотлар контексти бўйича мавзуга эътибор қаратсак, фаолликни илмий ўрганиш жараёнида, аниқроғи тадқиқот методологиясини танлашда тадқиқотчи ҳар бир субъект ўзида маънавий хусусиятларни мужассам этганлиги туфайли ҳам нотакрор эканлиги сабабли олий қадрият саналади. Маънавий хусусиятлар этник мансубликни ҳам тўлиқ ифода этиб, А.П.Садохин ва Т.Г.Грушевицкаяларнинг ёзишича этнос ҳаётини тавсифловчи муҳим кўрсаткич этник хусусият саналади¹. Этник хусусиятни ўрганиш мураккаб тадқиқий жараён ҳисобланиб, уни илмий ўрганишда фаолият маҳсулини ўрганиш, социологик сўров, психологик тестлар, кузатув, суҳбат, ҳужжатларни ўрганиш каби тадқиқот усулларидан фойдаланиш мумкин. Кўриниб турибдики, тадқиқот усуллари кўллашда ҳам интегратив ёндашув кузатилади ва айнан интегратив ёндашув этникликни ўзига хос жиҳатларини белгилаш имкониятини беради. Ҳар қандай субъект этномаданият намуналарини сақловчиси ва ташувчиси саналиб, этномаданият намуналари асосан микро муҳит даражасида “S – S” муносабатлар шаклида ифодаланади. Шу сабабли этномаданий хусусиятларни ўрганишда, аниқроғи тадқиқот методологиясини талашда интегратив ёндашиш мақбул саналади. Боз устида, тадқиқот натижалари таълим-тарбия ва ижтимоий муносабатлар маданияти тизимида миллий манфаатларни ҳимоя этишга қаратилганлигини назарда тутсак, кўп миллатли ижтимоий-маданий муҳитда этник мансублик бевосита фуқароларнинг фаоллигини таъминлашга таъсир кўрсатувчи доминант омиллардан саналанади. Чунки этниклик ғоялар, иделлар, қадриятлар, ҳаёт тарзи намуналари, меъёрлар каби мажмуани ифода этиб, ижтимоий муносабатларда меъёрларни аниқлаб, интернализациялашувни таъминлайди. Интернализация эса, атроф-

¹ Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. - М.: Академия, 2000. - 304 с.

муҳитни онгли тарзда идрок этиб, яратилган ва қабул қилинган меъёр ва қариятларни субъект фаолиятида ўз аксини топишини ифода этади.

Фаоллик тушунчаси бир қанча маъноларни ифода этиб, “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да “бирор ғоявий ҳаракат ёки ишга ғайрат билан, астойдил киришадиган, ишчан”, “бирор жамоанинг ижтимоий ҳаётида, фаолиятида астойдил, берилиб ишлайдиган шахс, жамоатчи”, “ҳаракатчан, кўп ҳаракат қиладиган” каби маъноларини ифодаланиши кўрсатилган². Фаоллик тушунчасининг луғавий маъноларида аниқ мақсад сари онгли ҳаракатларни амалга ошириш деган психосемантика ифодаланган бўлиб фаолликни таъминлаш учун уни ифодаланганлик даражасига эътибор қаратиш лозим бўлади. Айнан шу жиҳат тадқиқотнинг амалийлигини белгиловчи саналади. Бунинг учун фаолликнинг тавсифини методологик жиҳатларига назар солиш лозим бўладики, “S – S” даражасида турли кўринишда ифодланган “ўзимизники”, “бегона” тарзидаги ижтимоий масофани белгиловчи кўрсаткичлар ўзига хос тарзда ифодаланади. Жумладан:

а) репродуктив-ўхшатувчан фаоллик (инсонда индивидуал ҳаётӣ тажриба етарли бўлмаганида, тажриба орттирувчи восита сифатида ифодаланади);

б) изланувчи-таъминловчи фаоллик (ижтимоий-мданий муносабатлар тизимида фаоллик ва эркинликни ошкора ифода этиш ифодаланади);

в) ижодий фаоллик (инсон фаоллигининг юқори даражаси саналиб, маънавий ёки моддий яратувчанлик намунасида ифодаланади) кабиларга.

Назарий тавсифдан кўриниб турибдики, фаоллик касбий, ижтимоий ёки сиёсий муносабатлар тизимида ифодаланишига қарамасдан, беосита бошқарувни амалга оширишда жараённинг динамикасини белгилаб берувчи саналади. Фаолликни у ёки бу даражада ифодаланиши ватан ва унинг тарихига ҳамда маданиятига бўлган қизиқиш ҳамда улар билан ғурурланиш, миллий қадрият, миллий маданият ва анъаналарга эҳтиром кўрсата олиш, маданий ва моддий бойликларга бўлган муносабат ҳамда шу ватанда истиқомат қилаётганлигини шараф билан намоён эта олиши, яшаётган ҳудуд ва унинг табиатини сақлашда бевосита иштироки билан белгиланади. Бизнингча, бу таркибларнинг қаторида бурчни ҳис этиш, миллат ва ватанга мансублик, ҳудуд ва минтақанинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-маданий ҳаётига қатнашиш истаги, ўзининг фуқаролик ҳақ-ҳуқуқини англаш ҳамда ижтимоий-маданий фаолият тури билан шуғулланиш, фидоийлик кўрсата олишга тайёр туриш кабилар фаоллик феноменининг муҳим таркиблари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам интегратив ёндашув асосида тадқиқот усуллари танлаш илмий фаолиятнинг самарадорлигини таъминлайди.

Жамият ҳаётини таъминлаш инсон камолотига боғлиқ бўлиб, инсонни камолотга эришиши замирида таълим-тарбиянинг натижаси, фан ва техниканинг ютуқлари ифодаланган бўлади. Барчасини бунёдкори, бошқарувчиси, такомиллаштирувчиси ва истеъмолчиси инсон ҳисобланади. Масалага инсон камолотини таъминлаш нуқтаи назари билан ёндашсак, бу йўналишда фанда бир қатор илмий таълимотлар яратилган. Илмий методология контекстида улари қуйидагича кўрсатиб ўтиш мумкин:

² Фаол арабча – ҳаракат қилувчи; таъсирчан. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. IV. Тартибот-Шукр. Масъул муҳаррир А.Мадвалиев. – Тошкент: “Ўзбекистон нашриёти”, 2020. – Б. 325.

бихевиоризим таълимоти, инсон томонидан намоён этиладиган хулқни ўзгариши рағбатга бўлган муносабат (S – R) тарзида ифодаланади;

когнитивизим таълимоти, ўзига хос тарзда мужассамлашган ички ментал жараёни шаклланиши ва ривожланишини белгилаб беради;

гуманистик таълимот шаклланган манавий имкониятлардан маълум онгли ҳаракатларни амалга оширишда қўлланишни;

ижтимоий-маданий таълимот камолотга эришиш жараёнини ижтимоий контекстда, яъни муҳитда кузатиб барқарор яшаш тарзига эга бўлиш учун маълум сифатларни ўзлаштиришни ифодалайди;

конструктивизим таълимоти ижтимоий муҳит доирасида ўзлаштириладиган сифатларнинг моҳиятини тажриба асосида ўзлаштиришни тақозо этади.

Бу ўз навбатида тадқиқотларни амалга оширишда тадқиқотчи қўйидаги компендиум, яъни жараёни ривожланиш босқичлариининг қисқача баёни тарзида фаолият олиб боришини тақозо этади. Бунда: “илмий муаммони белгилаш – тадқиқот объектини танлаш ундан предметни ажратиб олиш – илмий методологияни белгилаш – эмпирик ўрганиш учун методикаларни (шу жумладан математик-статистика методларини) танлаш – эмперик тарзда жамланган маълумотларни сабаб-оқибат алоқадорлигини инobatга олган тарзда ўрганиш – жараёни галдаги ривожланиш ҳолатига (идеал ҳолатга) келтириш учун тавсиялар келтириш”.

Инсон камолотини таъминлаш контекстида биз келтирган компендиумнинг ҳар бир компоненти тадқиқотчи ўрганилаётган ҳолатни узвийлигини таъминлаб, жорий ҳолатни (жорий моделни) тизимли идрок этиб, яхлит тасвирлаш имконини беради. Миллий тараққиётни таъминлашда илм-фаннинг натижаларидан фойдаланишда бу кўрсаткич муҳим ҳисобланади.

Илмий тадқиқотнинг методологик асоси фокус нуқтани белгилаш учун муҳимдир. Бунинг учун тадқиқотчи илмий таълимотларнинг фокус нуқтасига эътибор қаратиши лозим бўлад. Жумладан:

бихевиоризим таълимотининг фокус нуқтаси ташқи муҳитнинг рағбатига, яъни эгалланадиган (шаклланадиган, ривожланадиган) хоссани (хусусиятни) ташқи муҳит томонидан эътироф (рағбат) этилишига;

когнитивизим таълимотининг фокус нуқтаси ички когнитив структурани шаклланиши ва ривожланишига;

гуманистик таълимотининг фокус нуқтаси аффеktiv ва билиш эҳтиёжларини шаклланиши ва қондирилишига;

ижтимоий-маданий таълимотнинг фокус нуқтаси шахсни муҳит билан муносабатларга киришишида шаклланган психик жараёнларни роли ва ўрнига;

конструктивизим таълимотининг фокус нуқтаси индивид томонидан реалликни тасвирлашига қаратилгандир.

Илмий назариялар контекстида инсон камолотини жараён сифатида ўрганиш учун маълум амал, ҳаракат тарзини танлаш лозим бўлади. Биз фаоллик феномени мисолида муҳим индикаторлари сифатида қўйидагиларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

- фуқароларда жамият ва унинг маданий ва иқтисодий соҳасига (сферасига) доир билимга эглиги;
- жамият ҳаётини таъминлашда иқтисодий, маданий, ижтимоий ва сиёсий институтларнинг иштироки;
- фуқароларда ўз позициясини намоён этиш учун мотив, қизиқиш ва истакнинг мавжудлиги;
- жамиятда фуқаролар томонидан фаоллик кўрсатиш учун маънавий-ҳуқуқий асосни яратилганлиги.

Фан нафақат ўтмиш ёки юзага келган жараёнларни тушунтира олади, балки ҳар қандай жараённи диагностикаси ва прогнозини ҳам амалга ошириб³, уни англаш жараёнини таъминлаб, ижтимоий-маданий аҳамиятдорлигини даражавий тарзда белгилаб беради. Айнан ижтимоий-маданий аҳамиятдорлик ижтимоий ёрдам кўрсатиш ёки ёрдам олиш учун мурожаат қилиш, илмий таълимотлардан (таълим, ишлаб чиқариш ва б.) амалиётда фойдаланишни фақатгина интенсификациясини эмас, балки буюртмачи ва истеъмолчи сифатида маърифатни реал ҳаётга тадбиқ этишни таъминлайди.

Методологик жиҳатдан фан, диагностик ва прогностик функцияси доирасида у ёки бу жараённинг истиқболда юзага келиши мумкин бўлган эҳтимолий ўзгаришлар (шарт бўлган психик хоссани шакллантиришни ва б.) турини ҳам белгилаб бера оладики, ижтимоий институт сифатида бу фан бу вазифани бажара олади. Жараён (ҳолат, ҳодиса) ўзида ўтмиш, жорий ва истиқболда вужудга келиши мумкин бўлган ҳолатларни мужассам этган бўлади. Уни аниқлаш учун интегратив ёндашув асосида тадқиқот усулларини танлаш лозим бўлади. Бу жараёнда тадқиқотчи ўз иқтидорини намоён этиш билан бирга, фуқаролик позициясини ҳам ифодалайди⁴. Чунки тадқиқотчининг фаоллиги субъект сифатида уни ички кечинмаларининг таъсири асосида шаклланиб, эмоционал-иродавий даражага ўтади ва субъектив дунё миқёсидан, борлиқда, яъни аниқ предметларни яратиш (ишлаб чиқариш) ва жараёнларни вужудга келтиришда ифодаланади. Бу ўз навбатида индивидуал ресурслардан фойдаланишни, ижтимоий муносабатлар тизимида ташқи қўзғатувчи тарзида ифодаланади. Агарда, фаол субъект, қабул қилинган ижтимоий меъёрларга амал қилган ҳолда, фаолликни ифода этса, жамоатчилик томонидан эътироф этилади. Бу ўз навбатида туман ва шаҳар миқёсида маърифий тадбирларни ўтказишни режалаштиришда, ҳудуд аҳолисининг этномаданий хусусиятлари, иш билан таъминланганлиги, инфраструктурани ривожланганлиги каби омиллар инobatга олишни тақозо этади. Инobatга олиш, фаолликни ошириш учун тайёланадиган чора-тадбирларнинг мазмунини мақсадли бойитиш учун муҳим ҳисобланади. Шу боис фаолликнинг қуйидаги асосий шакллари борлигини эътиборга олиш лозим:

- ижтимоий фаоллик;
- жисмоний фаоллик;
- маданий фаоллик;

³ Ғозиев Э., Самаров Р. Илмий ижод ва олимнинг шахси // Таълим муаммолари. 2014. 2 – сон. – Б. 69 – 73.

⁴ Коростылева Л. А. Проблема самореализации личности в системе наук о человеке // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб., 1997. – С. 13-20.

сиёсий фаоллик;
ижодий фаоллик;
ички фаоллик ва бошқалар.

Назарий жиҳатдан билимлар мажмуасини функционал–тузилмавийлигини инобатга олиб, тадқиқотларнинг назарий асосини мақсадли шакллантириш тавсия этилади⁵. Бунинг учун, тадқиқотчи: эмпирик ва тарихий (тарихий-эмпирик) – фундаментал-тарихий билимларни; табиий ва прогностик (прогностик-табиий) – фундаментал-прогностик билимларни; сунъий ва тарихий (сунъий-тарихий) – технологик-мантиқий билимларни; тезкор ва протобилим (прогностик-тарихий)– технологик-прогностик билимларнинг онтологик бирикмасини эгаллабгина қолмасдан, илмий фаолиятида қўллай билиши лозим бўлади. Айнан онтологик бирикма тадқиқотчи учун вазифадорлиги жиҳатидан жараёнларнинг динамикасини белгиловчи учта нуқтани, яъни:

маънавий жараёнларни шаклланиш нуқтасини;
маънавий жараёнларни ривожлантириш нуқтасини;
маънавий жараёнларни такомиллаштириш нуқтасини белгилаб беради.

Инсон камолоти контекстида фаолликнинг мазкур тарзда баҳолаш ёки типологиясини амалга ошириш, фуқароларнинг фаоллик даражасини оширишни таъминлайдики, буни амалий жиҳат деб кўрсатиш мумкин. Чунки, эҳтиёж ва мотивлар инсонни ҳаракатга келтириб, бизнинг назаримизда фаолликка ундайди. Масалан, фаолликнинг муҳим компоненти ҳисобланмиш билим, нафақат маиший билим, балки ҳудуд ва минтақанинг ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир, миллат ва унинг маданиятига оид, миллий ва умуминсоний ёки касбий қадриятлар ҳамда диний ва дунёвий билимларни ўзлаштиришни тақозо этади. Бу ҳолат ўз навбатида таълим амалиётида касбий компетенцияларни шакллантириш билан бир қаторда, сиёсий, маданий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик каби компетенцияларни шакллантиришга ҳам эътибор қаратишни тақозо этади. Шу сабабли, таълим-тарбия тизимида ахборот ёки тайёр билим берадиган таълимий манбаларни яратишдан кўра, ахборотни билим шаклига келтиришга йўналтирадиган манбаларни яратиш лозим бўлади. Шунда, ёшларимиз фуқаролик масъулияти ва жамият олдигаги бурчининг мазмунини англай бошлайди. Айнан англаш жараёнида, уларда кечаётган жараёнларга нисбатан фуқаролик муносабати шаклланади. Бу муносабат тарзи эса, фаолликнинг мазмунини таъминлайди.

Таҳлиллар натижасига кўра, фаоллик аниқ мақсад сари онгли ҳаракатларни амалга оширишни англатиб, уни соҳавий дахлдорлиги ёки мазмуний қамрови жиҳатидан ижтимоий фаоллик, жисмоний фаоллик, сиёсий фаоллик, маданий фаоллик ва ички фаоллик кабиларга ажратиш мақсадга мувофиқдир. Агарда, жамиятнинг динамик тарзда тараққий этишини, тараққий этиш жараёнида турли шакл ва мазмунга эга бўлган муаммоларни вужудга келишини назарда тутсак. Айнан фаоллик муаммоларни ечимини топувчи ва тараққиётни таъминловчи феномен тарзида ифодаланади.

⁵ Володарская Е.А. Социально-психологическая концепция имиджа науки в обществе // Диссертация доктора психологических наук. – М.: МГУ, 2009. – С. 66.

Глобаллашув жараёнида инсон ва унинг ҳаёт тарзи, жамият ва унинг динамик тараққий этишига ғов бўлувчи сохта қадриятлар, сохта ҳаёт тарзи намунаси, итеъмолчилар синфини яратиш, оилавий қадриятларни емирилиши, меркантилизмни қадрият даражасига кўтарилиши каби ҳаракатлар турли кўринишда ифодаланаётганлигини, террористик ва сепаратистик ҳаракатларни турли кўринишда намоён бўлишини инобатга олсак. Фаоллик, турли деструктив таъсирлардан ҳимояловчи вазфасини бажара олади. Шу сабабли, инсон камолотини таъминлашга доир бўлган таълиотларда фаоллик феноменини мажмуавий тарзда ўрганиб, олинган натижалардан жамият ҳаётини таъминлашда фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Володарская Е.А. Социально-психологическая концепция имиджа науки в обществе // Дис...д-ра психологических наук. – М.: МГУ, 2009. – С. 66.
2. Ғозиев Э., Самаров Р. Илмий ижод ва олимнинг шахси // Таълим муаммолари. 2014. 2 – сон. – Б. 69 – 73.
3. Жичкина А.Е. Стратегии самопрезентации в Интернет и их связь с реальной идентичностью. <http://flogiston.ru/articles/netpsy/strategy/>
4. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего / Под ред. Д.А.Леонтьева. - М.: Смысл, 2004. - 608 с.
5. Парсонс Т. Социальная система / Т. Парсонс; Пер. с англ.; под общ. ред. В.Ф. Чесноковой, С.А. Белановского. – М.: Академический проект, 2018. - С. 369.
6. Садохин А.П., Грушевицкая Т.Г. Этнология. - М.: Академия, 2000. – 304 с.
7. Самаров С., Садриддинов С. Баркамоллик тизимида касбий лаёқатлилик // Таълим муаммолари. 2013, 6-сон. – Б. 10-14.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. IV. Тартибот-Шукр. Масъул муҳаррир А.Мадвалиев. – Тошкент: “Ўзбекистон нашриёти”, 2020. – Б. 325.